

Báthly Ágnes

„Fehérek” és „Feketék”

Kelet-európai diszkurzív stratégiák a gyarmatosítás örökségéről és a rasszról (esettanulmány)

Absztrakt: Globális tendenciának tekinthető, hogy elmúlt évtizedek politikai változásai során egyre több társadalmi tabu képződött a nyílt rasszizmus kifejezése körül, ám a rasszról folyó mindenfajta beszéd és annak politikai tétjei nem szűntek meg, hanem bonyolultabbá és ambivalensebbé váltak. A kelet-európai nyilvánosságban ez a rasszról folyó beszéd sajátos funkciókkal bír és újfajta diszkurzív stratégiákon keresztül valósul meg. Ezeket a funkciókat és stratégiákat vázolja a tanulmány a 2020 májusában az Egyesült Államokban kiobbant tüntetéshullámról folyó magyarországi nyilvános beszéd néhány példájának elemzésével és azok vázlatosnak tekinthető (geopolitikai, történelmi, politikai) kontextusba helyezésével. A gyarmatosítás örökségét, jelenkori politikai következményeit földrajzi távolságból szemlélő kelet-európai pozíció eurocentrizmussal mélyen átitatott, importált panelekkel dolgozik ahelyett, hogy önmagára reflektáló, árnyalt álláspontot hozna létre. Ez kizárja és ellehetetleníti, hogy a kelet-európai népesség történelmi tapasztalatait Nyugat-Európával és saját, „nem eléggé fehérségével” kapcsolatban kifinomultabb keretbe foglalja. A kelet-európai értelmiségiek fehérségtudata és ezen vélt pozícióból tett nyilatkozatok tágabb kontextusban helyezbe sajátos ellentmondások feltárására alkalmasak, melyek mélyebb elemzése meghaladja e tanulmány kereteit, ami helyett a főbb irányokat igyekszik vázolni.

Kulcsszavak: Kelet-Európa, USA, eurofehérség, rasszizmus, eurocentrizmus, diszkurzív stratégiák, identitás

Bevezetés

Az Egyesült Államokban 2020 májusában egy afroamerikai férfi, George Floyd halálával végződött rendőri intézkedés következtében újrameződött antirasszista tüntetéshullám során több olyan emlékművet rongáltak meg, döntöttek le, vagy távolítottak el hivatalosan, amelyek az amerikai történelem és emlékezetpolitika kiemelt jelentőségű alakjait ábrázolták. Több száz szobor került le így a talapzatáról, miközben megmutatkozott az amerikai történelem és társadalom mélyszerkezete is, amelynek éppúgy részét képezi a népiítés és a rabszolgotartás traumatikus tapasztalata, mint az egykori gyarmatosítók európai eredetű kulturális és politikai hagyománya.

A történésekre reagálva az amerikai és a nyugat-európai sajtó és közösségi média is kitermelte a vélemény nyilvánosságban gyakran megjelenő, ismétlődő paneleket, amelyek a gyarmatosítás örökségéhez, a liberális demokráciához, a rasszhoz kötődnek. Kelet-Európában, így Magyarországon is, több közéleti személyiség és véleményvezér nyilvánult meg ebben a kérdésben, köztük számos népszerű magyar értelmiségi is. A nyilvános állásfoglalás-szövegek, véleménycikkek sorából két liberális (1) (2), egy konzervatív (3) és egy jobboldali pozícióból (4) megszólaló szöveget emelek be elemzésembbe. Közös tulajdonságuk, hogy univerzalista módon azonosultak a szobordöntéseket kritizáló nyugat-európai és amerikai pozíciókkal, és kevésbé vagy szinte egyáltalán nem kívánták a hazai kontextusban értelmezni az amerikai eseményeket.

Ez az írás nem foglalkozik az amerikai események részletekbe menő elemzésével, ahogy a zavargások identitáspolitikai fordulatának kritikájával sem. Ezen kívül aktuálpolitikai folyamatok elemzésével sem kívánok behatóan foglalkozni. Írásom fókuszában egy jellegzetesen kelet-európai értelmiségi pozíció kontextusát és motivációit (vélt vagy valós érdekeit) és ideológiai háttérét kísérel meg felvázolni, amely az Európai Unió keleti régiójában a – vélt – fehérség, és az ebből eredeztethető morális felsőbbrendűség pozíciójából beszél. Miért illuzórikus ennek a „fehérségtudatnak” a kelet-európai variánsa és hogyan kapcsolódott hozzá az említett (vélt) morális felsőbbrendűség? Az előbbiekhöz Melegh Attila (2020) és Böröcz József (2020 [2008], 2021) irányadó tanulmányaira támaszkodom. Írásomban azt is érinteni fogom, hogy hogyan jelennek meg politikai érdekek a világpolitikai esemény értelmezéséért folyó diszkurzív harcban, és ezek az érdekek hogyan kapcsolódnak bizonyos ideológiai pozíciókhoz.

Miért fontos ezzel foglalkozni? A közszereplők és a média felelőssége igen nagy a világpolitikai események értelmezésében, hiszen megnyilvánulásaik sokszor (sajnálatos módon) pótlékként is szolgálnak a szakértői tudások helyett. Ennek oka, hogy a közoktatásban aligha jelenhetnek meg az eurocentrikustól eltérő történelemolvasatok, és a tudománykommunikációnak sincs érdemleges infrastruktúrája hazánkban. Emellett léteznek történelmi gyökerű okok is, erre utal a nyugati antropológia és a kelet-európai néprajztudomány perspektívája, kutatási területe és tárgya közötti különbségek. Mint-hogy a régió az európai központi világrendszer keleti peremén helyezkedett el, ahonnan, bár a nemességnek volt hatalma, terjeszkedni nemigen tudott, így „befelé” és „lefelé” gyarmatosított. A kelet-európai régióban a mezőgazdaságot a jobbágyok munkájával működtették, a népességnek ez az alárendelt része került a néprajzi kutatás középpontjába, míg a gyarmatosító népeknél a leigázott népek. Tehát ez a különös szituáció

határozta meg, hogy a társadalmi valóságot megragadni kívánó tekintet a gyarmati Másikat egy lokális alanyban látja meg (értsd: nemes és polgár „a parasztban”) és ez lett a születő kelet-európai néprajz alapvető perspektívája (Hadas 2019). Ez az önmagába forduló pozíció minden bizonnyal befolyásolja azt, ahogy a gyarmatosítás történetével, a rassz és az etnikum fogalmi és politikai rendszereihez való intellektuális viszony alakult a térségben.

Az eurocentrizmus és avatárjai

A fentiek erősen kapcsolódnak az „európaiság” domináns pozíciójához, amely a világ tudástermelésében egy minden más pozíciót maga alá rendelő hierarchikus rendet hozott létre. Itt fontos megemlítenünk Európa keleti felével kapcsolatban, hogy bár a hivatalos ideológia szerint a Szovjetunió és a keleti blokk államai a Nyugat ideológiai ellenpólusaként határozták meg magukat, az eurocentrizmus és öngyarmatosítás jelentős mértékben áthatotta a kulturális és tudományos diskurzusokat (Bonnett 2004: 40–60).

Az eurocentrizmus problémakörét Immanuel Wallerstein (Wallerstein 1997) a társadalomtudományokkal kapcsolatban vizsgálja, de meglátásai jelen tanulmány szempontjából is megvilágító erővel bírnak. Olyan keretként tekintek rá, amely tudástermelés egyéb területeit, valamint a lokális politikai kultúrát, a világpolitikát és a közbeszédet is segít értelmezni. Wallerstein állítása szerint a társadalomtudományok eurocentrizmusa ötféle módon nyilvánul meg, ezek pedig egymással is összefüggésben lévő gondolatrendszert alkotnak. Egyike ezeknek a *történetírás* egy bizonyos, nyugatra jellemző módja, az *uni-verzalizmus szűklátókörűsége*, a nyugati *civilizációt* övező feltételezések (amelyek minden más civilizációval szemben is feltételezéseket implikálnak), az *orientalizmus* és a *haladás* elméletének (eszméjének) erőltetése (Wallerstein 1997).

A *történetírás* nyugati módja Európa dominanciáját annak különleges történelmi vívmányaival és azok értékével magyarázza. Ez az a koncepció, ami megalapozza az ebből kibontakozó más magyarázatokat is. Egyrészt feltételezi, hogy az európaiak érdemdúsabb és különb tetteket vittek véghez a világ más részein élő emberekhez képest. Az európaiak nevéhez fűződik az ipari forradalom, a tartós növekedés, a modernitás, a kapitalizmus, a bürokratizáció, a személyes szabadság. Ennek a narratívának a lényege, hogy minden új dolog, ami a 16. és a 19. század között történt és Európához kötődik, az egyben „jó” is, ezért az európaiaknak büszkének kell rá lenniük, a világ többi része pedig méltán irigyelheti, de legalábbis el kell ismernie ezek jelentőségét és értékét. Ennek a pár száz évnek a kiemelése és jelentőségének eltúlzása az, ami ezen történelmi találmányok jelentőségét is felértékeli, amelyek több ezer éves távlatban már sokkal mérsékeltebbnek tekinthetők, ráadásul tisztán európai eredetük is megkérdőjelezhető. Ezen túl, ha újdonság mivoltukat adott esetben nem is lehet megkérdőjelezni, vitatható, hogy inkább negatív vagy pozitív teljesítményeknek tekinthetők. A fenti gondolat összecseng Larry Wolff megállapításával, amelyet a felvilágosodás által konstruált Kelet-Európa képről szóló könyvében fejt ki, miszerint ez a logika a történelmet egyfajta erkölcsi sikertörténet meséjévé, egy morális cél kibontakozásának legendájává torzítja, melyben a „győztesek” győzelmükkel bizonyítják be jóságukat és erényességüket (Wolff 1995 [1986]: 17).

Az *univerzalizmus* koncepciója szerint léteznek olyan tudományos igazságok, amelyek mindenhol örökérvényűek. Előfeltevése, hogy a világ egyetemes oksági törvényeken és lineáris, egyensúlyra törekvő folyamatokon alapul, és pusztán meg kell ismerni ezeket; segítségükkel a világ jelenlegi állapota felmérhető, valamint a jövő és a múlt rendszereivel kapcsolatban is becsléseket tehetünk. Az értéksemleges analízis ideálja is idekapcsolódik, amely az adatokat konstans folyamat szerint dolgozza fel. Mindezekon túl a történelemre úgy tekint, amelyben a jelen mint lehető legjobb kimenetel valósul meg, és amelyben a múlt elkerülhetetlenül torkollik a jelenbe. Wallerstein szerint az európai társadalomtudományok univerzalizmusa abban a feltételezésben mutatkozik meg, hogy – a „fejlődés” – ami Európában a 16. és a 19. század között történt, mindenütt alkalmazható, mivel az emberiség haladásának visszafordíthatatlan teljesítményét és alapvető szükségleteinek kielégítését is jelentette, ami elől minden akadályt el kell hárítani. A nyugati minták példaállítása olyan szüklátókörséget idézett elő, amelyen az európai kultúrának eddig nem sikerült felülemelkednie.

A *civilizáció* olyan társadalmi jellegzetességekre utal, amelyek a barbarizmus és a primitivitás fogalmi ellentétpárjainak feleltethető meg. A modern Európa lényegi vonása, hogy magát nem egy kultúrának deklarálja a sok közül, hanem különlegesen civilizáltnak tartja. A civilizáció többnyire a modernitásban testesül meg, a technológia fejlődésében, a termelékenység növekedésében, valamint a történelmi fejlődés és haladás hitében. Mások számára az individuum növekvő autonómiájában az olyan társadalmi intézményekkel szemben, mint a család, a közösség, az állam és az egyház vagy a brutalitás visszaszorulásában, a társadalmi szokások kifinomulásában, a törvényi erőszak csökkenésében. Wallerstein emlékeztet arra, hogy a francia gyarmatosítók „civilizatórikus missziói” valójában a francia – tágabban európai – normák és értékek ráerőszakolását jelentették a nem európai gyarmatosított társadalmakra, és erről a töről fakad az 1990-es években a beavatkozás joga (*right to intervene*) is, amellyel a nyugati országok jogot formáltak arra, hogy beavatkozzanak többnyire nem nyugati országok politikájába. Ezek az úgynevezett „modern” szekuláris humanista értékek áthatják az európai társadalomtudományt, hiszen az is a fent tárgyalt történelmi folyamat terméke, s mint ilyen, az általa képviselt értékeket az értékek hierarchiájának csúcsára emeli.

Az *orientalizmus* egy absztrakt és stilizált elgondolását takarja a nem nyugati társadalmaknak. Gyakorlatilag a „civilizáció” koncepciójának az ellentettjét értik alatta. Eredetét az európai keresztény középkorra tehetjük, de miután a 19. században az orientalizmus szekularizálódott, sem változott túl sokat koncepciója, csupán a keresztény/pogány fogalmi ellentétpár változott nyugati/keleti, illetve modern/nem modern megkülönböztetésre. Az orientalizmus alapvetően három szempontból kritizálható: az empirikus valóságot nem tükrözi; mivel túlságosan absztrahál, ezzel eltörli az empirikus változatosságot és árnyalatokat; ezen túl felismerhető, hogy gyakran európai előítéletek kivetítése. Az orientalizmus kritikájának téje azonban nem csak tudományos, az általa implikált társadalomtudományos koncepcióknak voltak és vannak politikai következményei is. Az orientalizmus kritikusai állítják, hogy Európa domináns hatalmi (birodalmi) pozíciójának megőrzését szolgálták és szolgálják a modern világrendszerben.

A *haladás* eszméje, amit a fejlődés és a tökéletesedés metaforái működtetnek, nemcsak leíró, de előíró jellegűek is voltak, ahogy azok ma is. Wallerstein állítása szerint a társadalomtudományok mint „tanácsadók” és néha talán szolgálók is közreműködtek az ezzel kapcsolatos irányelvek létrejöttében. A haladást nemcsak felvállalták és vizsgálták, hanem erőltették is, valójában nagyon hasonló módon, mint ahogy fentebb a civilizáció esetében tárgyaltuk, a civilizáció fogalma viszont elvesztette ártatlanságát az 1945 utáni időkben, így a haladás fogalma alatt élhetett tovább tulajdonképpen, egyfajta utóvédjeként az eurocentrizmusnak.

Wallerstein későbbi munkáiban (Wallerstein 2006, 2011) tárgyalja azt is, hogy hogyan kapcsolódik össze a rasszizmus, a kapitalizmus története és a fent tárgyalt eurocentrikus „hamis univerzalizmus” – ami a kulturális alapot biztosította a kizsákmányolás intézményesítéséhez, tulajdonképpen egy, a rassz alapján hierarchizált gyarmati munkaszervezéshez (Williams 1944). Vagy ahogy Walter D. Mignolo fogalmaz, „az univerzalizmus mint a kapitalizmus ideológiai alapköve, egyszerre hit és ismeretelmélet, az igazság jelenségében való hit, és az ismeretelmélet, amely helyi igazságokat univerzális értékekkel igazol” (Mignolo 2002: 79). A gyarmati uralom csatornáin importált értékrend, jogrend, technológia, amelyek együttese a „nyugatosítást” vagy, arrogánsabban, a „modernizálást” jelentette, valójában ugyanehhez az univerzalizmushoz vezet minket el.

A fentiekhez kapcsolódnak Barbara Hudson (2006) megállapításai, melyek a liberális szubjektum ideájának területére kalauzsolnak el. Ez egyben a liberális demokratikus rend egyik alapvető konstrukciója is. Hudson Wallerstein kritikájához hasonlóan vezeti vissza ezt a kolonializmus és az eurocentrizmus örökségéhez kimutatva, hogy hogyan termeli újra a liberális társadalom a barbár/civilizált és racionális/irracionális ellentétpárokat: sajátos szabályainak betartására kényszeríti azokat, akik nem tudnak megfelelni az univerzálisnak beállított, de valójában a felvilágosodás – és a gyarmatosítás – korából származó szubjektumideának, amely nem más, mint a nyugati fehér férfi. (Itt érdemes emlékeztetni az olvasót arra, hogy ez az idea egybeesik a jelen írás szempontjából fontos referenciaként szolgáló Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának jogi alanyával is, ami tehát kizárt mindenkit, aki a fent említett „nyugati” „fehér” „férfi” szubjektumtól eltérő tulajdonságokkal rendelkezett.) Ez a szubjektum és a vele szemben megkonstruált Másik, ami folyamatosan újraalkotja a hierarchikus megosztottságot és a liberális igazságosság (univerzális emberi jogi keret) hamis univerzalizmusát is működésben tartja. Azért hamis ez az univerzalizmus, Hudson szerint, mert csak azok igazság(osság)igényét ismeri el, akik demonstrálni tudják a fenti liberális szubjektum kvalitásait, azaz elnyomják magukban a Másik vonásait, ezzel bizonyítva, hogy ők civilizáltak, ezáltal különbek a „barbároknál”. A kelet-európai régióra is jellemző, hogy az identitás Másikként konstruálódik meg a felvilágosodás szubjektumideájával szemben, ám ennek kialakulásában más tényezők is közrejátszottak, ezért a hasonlóságok mellett fontos különbségeket is hangsúlyoznunk kell. A következő részben ezekről esik majd szó.

Szubjektumpozíció és identitás

Jefferson öröksége nem csak Amerikáé, hanem az enyém is, mert a liberális demokrácia híve vagyok. Ha ledöntik a szobrát, engem is érint, mert ezt újabb lépésnek tekintem a két oldalról is lelkesen sürgetett illiberális világrend felé. [...] A magam részéről jobban hiszek az emberben, mint az államban, és az egyén, a szólás, a gondolat és a piac szabadságát fontosabbnak tartom, mint az állam ezekkel szemben álló hatalmi érdekeit. Azért mert liberális vagyok. (1)

A fenti idézet egy magyar értelmiségi megnyilvánulásából vett részlet, amely sajátosan illusztratív. Álláspontját a liberális értékrendre vezeti vissza, mintegy azzal legitimálja. Az esemény kapcsán kifejtett véleményekben a konzervatív és liberális pozíciók erősen közeledtek egymáshoz. Nagyon érdekes ez, mivel a két oldal alapvetően kevés érintkezési felületet talál, például amikor a magyar demokratikus kultúra állapotát, eseményeit ítéli meg. Mi lehet a közös alap? Állításom, ami mellett ebben az írásban érvelni fogok, hogy ez a pozíció egy visszhang. Ez alatt azt értem, hogy egy olyan véleményt tükröz vissza, amely egy tőle eltérő szubjektummal való (tudatos vagy nem tudatos) azonosulás eredménye, nem reflektál saját valós pozíciójára. Melegh Attila egy másik eset kapcsán hasonló diszkurzív stratégiákat mutat ki, melyeket a magyar értelmiség Kelet-Nyugat lejtőn való helyezkedéseként azonosít (Melegh 2020). A két pozíció (a liberális és a konzervatív) közötti kohézió magyarázatához Roger Brubaker koncepciója segíthet hozzá, miszerint a csoportok létrejötte nem rögzített, hanem változó, esetleges és feltételes. Nem feltétlenül az etnicitás (bár itt értelemszerűen nem nélkülözhető ez az elem sem) az, ami adott esetben alapot adhat ilyen fejleményekre, hanem egyéb érdekek összefüggése alapján „történik meg” (Brubaker 2004: 7–20). Némileg magyarázhatja ezt az együttállást Patrick Deneen azon meglátása is, miszerint, ha a felvilágosodásban gyökerező politikai hagyományt folyamatában nézzük, a ma konzervatívként jellemezhető eszmerendszer az, amelyet meghaladva, második hullámként kialakult a ma ismert amerikai liberalizmus (Deneen 2018).

Ahogy további elemzésben látni fogjuk, a példámban elemzett kelet-európai konzervatív és a jobboldali álláspontra nyílt eurocentrizmus a jellemző (3) (4), így sokkal következetesebben hatnak ezek a vélemények a kulturális felsőbbrendűség kinyilatkoztatásának tekintetében. Írásomban ezért inkább arra koncentrálok, hogy a magukat liberálisként definiáló véleményformáló közéleti szereplők (1) (2) milyen diszkurzív stratégiákon keresztül építik fel saját álláspontjukat. Nem abból fogom levezetni érvelésemet, hogy diplomáciai okokból védik meg a regnáló amerikai politikai rezsimit (hiszen ez ellen irányult a szobordöntők lázadása), hanem saját öndefiníciójukból kiindulva, mely szerint ez egy liberális pozíció, amely a liberalizmus védelmében szólal fel. Azt szeretném tehát kifejteni, hogy miért önazonos és érvényes ez a politikai öndefiníció, és épp ezért miért alkalmas ez az esemény és a rá adott reakciók a liberalizmus szellemi hagyományában rejlő ellentmondások kimutatására.

A kelet-európai pozíció az, ami ennek az egésznek sajátos értelmet és tétet ad. Ennek értelmezésére Alekszandar Kjoszjev öngyarmatosítás-elméletére (Kjoszjev 2000) és

az erre építő Farkas Attila Márton (Farkas 2011), valamint Böröcz József (Böröcz 2017, 2020, 2021) és Melegh Attila (2020) elemzéseit találtam iránymutatónak.

Kjosszev (2000) az öngyarmatosító kultúrák alatt olyan kultúrákat ért, amelyekben „a modernitás szociális és szimbolikus rendjét nem az erőszakos kolonizálás eszközeivel kényszerítik ki”. Máságukat a „Nagy Nemzetekhez” képest nem eléggé centrális, nem eléggé korszerű, ugyanakkor nem eléggé idegen, nem eléggé elmaradott mivoltuk adja, mely egy nem elégséges európaisággként értelmeződik, és egy különös, traumatizált identitás alapja. Kjosszev földrajzilag az Európa peremén elhelyezkedő kultúrákról alkotta meg elméletét, amelyekre jellemző az *önértelmezés* megalkotásához egy, a Nyugat kultúrájához való *sajátos viszonyulás*, mely az öngyarmatosítás folyamata során idegen értékek és civilizációs modellek átvételével kompenzálni igyekeznek. Mivel ez autenticitásuk megtagadását is jelenti, és ennek helyébe egy hiánytapasztalat kerül, ebben a folyamatban saját alacsonyabbrendűségük tudatát is magukévá teszik. Értékháztartásukban a Nyugat foglalja el az abszolút viszonyítási alapot, amely így részben elveszíti empirikus vonatkozásait és egybeolvad az abszolút univerzalitással, transzcendens jelleget öltve (Kjosszev 2000). Az egyik lényegi probléma tehát az, hogy az önkolonizáló kultúrák végtére is kialakítanak saját maguknak egy alsóbbrendű pozíciót egy hierarchikus rendben a „Nagy Nemzetekkel” szemben; míg a másik, hogy végül is a modernitás maga is transzcendens jelleget ölt, amely által érinthetlenné válik épp az állítólagos lényegét adó „racionális” értékeléssel vagy kritikával szemben.

Farkas Attila Márton (Farkas 2011) Kjosszev fenti elméletére épít, mikor a magyar történelmet két politikai ideológia (a „szittyia nacionalizmus” és a „birodalmi progresszivismus”) és az ezeket képviselő érdekcsoportoknak a hatalomért folyó harcra ként keretezi. Írásom szempontjából, ami a liberális pozíció értelmezésére fókuszál, a birodalmi progresszivismus fogalma az igazán releváns, ami a mindenkori gazdasági centrum felé (ami most épp Nyugat-Európa és az USA) lojális hagyományt fed. Narratívájukat a realitás, a felvilágosultság fogalmaira építik, ezzel óhajtkák az ország felemelkedését:

Vagyis pontosan ugyanúgy beszéltek a régi aulikus arisztokrácia tagjai – akik egyébként aktívan segítkeztek a szabadságharcok leverésében –, mint később a hazai progresszivisták, a polgári radikálisoktól az államszocialista lojális értelmiségen át a mai liberálisokig. Így találkozik és mosódik össze a birodalmi progresszivismusban a metaforikus öngyarmatosítás a kőkeményen reális valódi kolonizációval (Farkas 2011: 181).

A birodalmi progresszivisták értelmezésében így egyrészt a mindenkori gazdasági centrum gazdasági modellje, másrészt ezen centrumországok nacionalizmusa is szinte transzcendens, érinthetetlen és természetesen kívánatos aurát nyer Farkas elemzése szerint. Így lesz „a kizárólagos realitás” egymás után a Habsburg Birodalom, az államszocializmus majd a „piaci demokrácia” gazdasági modellje. A birodalmi progresszivismus évszázadokon átívelő politikai hagyománya Farkas értelmezésében „az éppen domináns nagyhatalom birodalmi nacionalizmusának való alárendelődés, és a saját kisépi nacionalizmus kárhóztatása” (Farkas 2011: 189).

Böröcz József esettanulmányában (2020 [2008]) a kelet-európai értelmiség komplex viszonyát elemzi a nyugati centrumhoz és ebben kiemelten Franciaországhoz, melyben

az „európai jóság” fogalma központi szerepet tölt be. Ennek funkciója a Nyugati morális felsőbbrendűségének újra-, és újratermelése. Az európai jóság olyan unikális, minőségként kereteződik, amelyen az *európai másság szabályán* – Böröcz fogalmi újításán – alapszik. Ez egy olyan speciális nézőpontot jelöl, amelyben „a földrajzi megnevezést politikai, társadalmi, kulturális és ideológiai felhangok telítik” (Todorova 1994: 7), miközben Európa földrajzi határait azon belül húzza meg, valamint mélyen kötődik a kolonialitás geopolitikai gyakorlatához. Fontos funkciója még az európai másság szabályának, hogy eltörölje az európaiaknak Európa nevében, bárhol a világon elkövetett történelmi bűneit (Böröcz 2020 [2008]). A fentieknek írásom szempontjából azért van jelentősége, mert a hazai Amerikai Egyesült Államokkal kapcsolatos liberális diskurzus is mutat hasonló logikát. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata például hasonló civilizációs vívmányként exponálódik, mint a francia forradalom képzete, mely – mint azt Böröcz elemzésében kimutatja – a nyugatos értelmiségi politikai orientáció iránytűje. A logika itt természetesen hasonló ellentmondásokat elrejtését is szolgálja, például a gyarmatosítás bűneit.

Harc az értelmezésért

Foucault és Bourdieu is fontos politikai jelentőséget tulajdonít az osztályozás és kategorizálás feletti hatalomnak, amely a társadalmi valósággal kapcsolatos tudásunkat keretezi (Bourdieu 1990; Foucault 1991 [1970]). Ugyanígy a világpolitikai események értelmezése politikai tétellel, következményekkel bír, mert ez az a diszkurzív tér, ahol összekapcsolódik ideológia, identitás és geopolitika. Az erőszakos, vagy általánosságban konfliktusos események rendszerint alkalmat adnak, hogy társadalmi küzdelmeket címkézzenek, értelmezzenek, és adjanak rájuk valamiféle magyarázatot. Nevezhetjük ezeket „metakonfliktusoknak”, amelyek azonban nem pusztán árnyalják a konfliktusokat, hanem alapvető részüket képezik (Brubaker 2004: 16). A konfliktusokra alkalmazott definitív kifejezések konstruálják azok társadalmi jelentőségét és értelmezését. A megnevezés és a keretezés tehát egy nagyon fontos összetevő, amely viszont képes stratégiailag akár elfedni is klikkek, klánok, osztályok érdekeit és törekvéseit (Brubaker 2004: 17). Hozzátehetjük, hogy Brubaker értelmezésében sem „valósabbak” ezek a csoportok mondjuk az etnikai csoportosulásoknál, amelyek tulajdonképpen ogalmi dekonstrukcióját következetesen el is végzi.

Ebben az írásban szeretnék eltávolodni a rasszizmus közbeszédben megjelenő, főként a liberális kommentátorokra jellemző értelmezésével, amely attitűdként vagy individuális érzelmi szinten értelmezi azt, végső soron pszichologizál, és ezzel el is fedni a munkaerőpiac és a migráció közötti valós feszültségeket (Nagle 2018), továbbá ellehetetleníti a rendszerszintű problémaként való megközelítését a jelenségnek. Ehelyett Herbert Blumer értelmezéséhez nyúlok, amely a rasszizmust egy csoportpozíció kinyilvánítására és megtartására való törekvésként értelmezi (Blumer 1958; Brubaker 2004; Augoustinos és Every 2007). A fenti érvelésből adódóan következik, hogy nem fogadhatjuk el azokat a koncepciókat, amelyek egyfajta extremitásként értelmezik a rasszizmust, és ezért csak a szélsőjobboldali

diskurzusok része (Warmington 2009). Ehelyett egy olyan koncepcióként, jelenségként kell elgondolnunk, amely a gyarmatosításnak a történelmünket alakító ereje következtében társadalmainkat és a társadalmaink közötti viszonyokat is alapvetően meghatározza, így – sajnálatos módon – kimondhatjuk, hogy konstitutív részévé vált világunknak.

Hogy a diszkurzív térben hogyan alakul jelenleg a rasszról folyó beszéd, azzal a társadalomtudomány is foglalkozik. Balibar már évtizedekkel ezelőtt utalt arra, hogy a differencialista rasszizmus elméletei hajlamosak a valódi antirasszizmus, és ezzel a valódi humanizmus szerepében tetszelegni (Balibar 1991: 23). Augostinos és Every 2007-es diszkurzusanalízisen alapuló kutatásukat prezentáló tanulmányukban megállapítják, hogy az elmúlt ötven évben egyre több társadalmi tabu képződött a nyílt rasszizmus kifejezése körül, így már sok politikai terepen kevésbé használható. Helyette viszont megjelentek új, rejtettebb és kifinomultabb formái a rasszista beszédnek, amelyek viszont alapvetően hasonló panelekkel és érveléssel működtethető diszkurzív stratégiák, és ezek a rasszról folyó kortárs beszédet rugalmassá ugyanakkor ambivalenssé is teszik.

Ezen diszkurzív források amelyek a társadalmi cselekvést úgy ábrázolják, mint hibáztatás, igazolás vagy felmentés, racionalizálás és egyedi társadalmi identitásokat konstruálnak az elbeszélőnek és azoknak, akiket „másik”-ként pozicionálnak. Ezek a diszkurzív repertoárok a következőket tartalmazzák: (a) az előítélet tagadása, (b) valaki nézeteit nem pszichológiai alapra helyezi, hanem a külső világra történő reflexióként keretezi, (c) saját magát pozitívan, míg másokat negatívan mutat be, (d) diszkurzívan megkerüli a rassz kérdését és (e) liberális érvelést alkalmaz illiberális céllal (Augostinos és Every 2007: 125).

Ezek az elemek majdnem mind megjelentek a magyar nyilvánosságban az amerikai történelemre adott reakciók kapcsán és az általam példaként kiemelt értelmiségi reflexiókban. Bár nem kerülik meg a rassz kérdését, valójában történelmi jelentőségét, annak értelmezését, kontextualizálását, az eseményekben nem kísérik meg. A rasszról való beszédhez itt egy civilizatórikus diszkurzív stratégia kapcsolódik. A „barbár” nem csak minősítő kategóriaként van jelen; alakjának megidézése és a morális ítélet kimondása felette szintén egyértelműen megjelenik mint a – nyugati – civilizációt veszélyeztető képzet. Jellemző az implicit vagy explicit morális fölérendeltség kinyilatkoztatása, amely degradálással teremt meg a morálisan alárendelt tárgyat is, ami ebben az esetben is szorosan kapcsolódik a rassz kérdéséhez (Böröcz 2021). A következő szövegrészletek, melyeket a kiválasztott négy értelmiségi reflexiókból idézek az Augostinos és Every tipológiája szerint az (a), (c) és (d) típushoz egyaránt köthetők.

(1a) Új barbárság kora, felfordul a gyomrom. (...) Szerintem a hátranyilazós, kurultájos, vítézkötéses jobboldali történelemhamisítás semmiben sem különbözik bontókalapácsos, cenzorollós baloldali történelemhamisítástól. Az köti őket össze, hogy zászlóvivőik az oldalfegyverükhöz nyúlnak, ha meghallják a kultúra szót. Csak politikai harci indulókban hisznek, és közös ellenségük mindaz, amit Jefferson képviselt.

(2a) Akik e szavak szerzőjének szobraira kezét emelnek, azok (ha tudják, ha nem) a barbárság útján járnak.

(3a) A globalizáció labirintusában eltévedt áldozatok, mint a kísérleti patkányok, egymást marják halálra, mielőtt még a kiutat megtalálnák. Látható ellenséget követelnek végre a láthatatlanok helyett (a vírusok, hálózatok, árfolyamok, üvegház-gázok, csereáramok, nanorészecskék és megabájtok helyett), akin sérelmeikért bosszút állhatnak, akivel szemben a gyűlölet közössége egyesíti őket sorstársaikkal, s így végre tartozhatnak valahová.

Végigvonul a szövegeken az a diszkurzív stratégia is, amellyel szubjektív véleményt objektív tényként tüntetnek fel, így a történelmi események komplexitását redukálják, ferdítik részrehajlóan. Ez a stratégia alkalmas arra, hogy relativizáljanak vagy elfedjenek történelmi bűnöket, funkcióját tekintve a Böröcz által leírt európai másság szabályának logikája mentén működik (Böröcz 2020[2008]), Augoustinos és Every tipológiájában pedig a (b) típushoz sorolható.

(4a) Ugyanakkor jó tanulsága ez annak, hogy a keresztény kultúrának nincs radikális alternatívája, pontosabban fogalmazva semmiféle alternatívája nincs. A kereszténységgel „belülről” leszámolni kívánó kísérleteket, a felvilágosultak diktatúrájának nettó barbarizmusát, a bolszevizmust, a nemzetiszocializmust ismerjük.

(4b) Mark McCloskey, nem valószínű, hogy tudatosan, mégis Platón felismerését csomagolta kérdésbe Carlsonnak adott interjújában: „A demokráciát a csöcselék uralmára cseréljük?” A filozófus [Platón] pont erről beszélt, és ezt talán épp addig mondhatjuk el, amíg halott fehér férfiként nem jut ő is Abraham Lincoln, Ulysses S. Grant és Frederick Douglass szobrainak és emlékműveinek sorsára.

A „defenzívába szorult” liberális elvekért és a demokráciáért, már-már magért „a civilizációért” való aggodalom, a magasztos eszmék kudarca, lepattanása a „rögvalóság” szintén visszatérő panelek, és felismerhetjük benne a felhasznált tipológiánk szerinti e típust.

(2b) Az antirasszizmus jegyében sorra döntött szobrok, emlékművek, megsemmisített emlékek és szimbólumok visszamenőleg cáfolják az „olvasztótégely” liberális ideológiáját, amely megvalósultként tételezett egy olyan ideális társadalmat, amely az emberi nem egységét megteremtve nem engedi, hogy reprodukálódjanak az embereket végzetesen megkülönböztető faji, etnikai, vallási, nemi kategóriák.

(2c) A jelenkori antirasszista forradalom is akkor tört ki a nyugati világban, amikor a rasszizmus szociológiailag bizonyítható módon éppen visszavonulóban van.

(3b) Amikor a Winston Churchill szobrát meggyalázó csöcseléket London (pakisztáni eredetű) polgármestere és a brit kormány (hindu) belügyminisztere azzal próbálja csillapítani, hogy megígérik, felülvizsgálják a főváros szobrait, mert azok, úgymond, nem tükrözik a lakosság etnikai összetételét, ezeknek az erőfeszítéseknek, azt hiszem, a tökéletes kudarcát kell beismernünk. Nem azért, mintha a nyugati demokráciák ne értek volna el komoly sikereket a távoli földrészekről érkező embermilliók integrálása terén. Éppen ellenkezőleg. Most éppen azzal szembesülnek, hogy az egyre számosabb és egyre öntudatosabb, könnyen mozgósítható színesbőrű népesség döntő politikai tényezővé vált országaikban.

(3c) „Black lives matter”. A mondvacsinált apropóból támadt világméretű felháborodás figyelemre méltó vonása, hogy kizárólag azokban az országokban terjed, demonstrál, rombol és terrorizálja a közvéleményt, ahol a faji megkülönböztetést szigorú törvények tiltják,

és amelyek az elmúlt évtizedekben látványos erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy mérsékeljék a bennszülöttek és a többnyire színes bőrű bevándorlók/behurcoltak közötti kulturális és társadalmi különbségeket.

A fentiekhez tartozik, hogy az előítélet tagadása nyilvánvalóan a képviselt többségi csoport védelmét szolgálja, de hasonló funkciókat látnak el azok az érvek, amelyek a nyugati országokat befogadóként, toleránsként festik le, amelyekben maga a „rasszizmus is visszaszorulóban van” vagy ahol „látványos erőfeszítések vannak a társadalmi különbségek csökkentésében”, bár ezek az állítások nincsenek alátámasztva. Augoustinos és Every (2007) kifejti, hogy a fentiek megjelenhetnek nacionalista retorikában is, de nem csak abban, hiszen ezek (pl. tolerancia) a liberális demokrácia állítólagos alapértékei is. Gyakori a különféle klasszikus liberális szóképek alkalmazása is, melynek témái a szabadság, az individualizmus, az egyenlőség, és a haladás képzei, melyeket a többségi csoport tagjai használnak a rasszról folyó beszédben és a csoportközi viszonyok lefestésénél. Továbbá jellemző a „gyakorlatiasság” és „észszerűség” hangsúlyozása az érzelmekkel telített traumatikus történelmi események tárgyalása esetén.

A fentiek egybecsengenek Augoustinos és Every tanulmányának (2007) konklúziójával, mégpedig azzal, hogy az általuk és általam vizsgált diskurzusok funkciója is az, hogy a modern demokráciákban jelen lévő társadalmi és rassz (vagy etnikai) alapú egyenlőtlenségeket legitimálják és racionalizálják épp azokkal a liberális individualista elvekkel, melyek ezen társadalmak eszmei alapjait képezik, úgy mint az egyenlőség, igazságosság, méltányosság. Ennek következményei olyan társadalmi gyakorlatokban ölhetnek testet, amelyek diszkriminatív jellegüknél fogva növelhetik a társadalmi egyenlőtlenségeket, így további társadalmi feszültségekhez vezethetnek. Az, hogy ezek a visszhangok eltüntetik a sajátos kelet-európai szubjektumpozíciót arra utalnak, hogy a megszólaló tökéletesen azonosul az importált narratívákkal és azzal a pozícióval amelyből származnak, vagyis a fehérség, pontosabban az „eurofehérség” pozíciójával (Böröcz 2021).

A liberális emberi jogok dicsérete versus történelmi tények

A 18. századra a rabszolgaság a nyugati politikai filozófia alapvető metaforájává vált, mint mindennek, ami rossz a hatalmi viszonyokban. Ezzel szemben a szabadságot, fogalmi elmentétét, a felvilágosodás gondolkodói a legmagasabb szintű univerzális politikai értéként ismerték el. Mégis, ez a politikai metafora épp akkor gyökerezett meg, mikor a rabszolgaság gazdasági gyakorlata – a rendszerszintű, igen részletesen kidolgozott, kapitalista rabszolgasorba taszítása a gyarmatokon munkaerőként alkalmazott nem európaiaknak – gyarapodott mennyiségében és felerősödött minőségében, olyan mértékben, hogy a 18. század közepére átformálta a Nyugat egész gazdasági rendszerét, ezzel paradox módon pedig elősegítette a felvilágosodás eszméinek globális terjedését, amelyek alapvető ellentmondásban álltak vele (Buck-Morss 2000: 821).

Miért is lehet olyan alkalmas a liberális politikai érvelés arra, hogy kirekesztő eredményre jusson? Valószínűleg azért, mert – mint azt később ki is fogom fejteni – mindig is szolgált civilizatórikus célokat, ami feltételezi az alsóbbrendű másik retorikai megkonstruálását.

Ez az a pont, ahol rá kell mutatnunk a liberalizmusnak a felvilágosodásból eredő hagyományára, amelyet Francis Fukuyama is kifejtett ismert könyvében (1994: 64, 138).

Buck-Morss (2000) tanulmányának idézett első mondatában már rávilágított a felvilágosodás és annak eszméiből származó liberalizmus alapvető belső ellentmondásaira, ami végtére is az egész tárgyalt konfliktus legfőbb tétje. Ebben az ellentmondásban ugyanis – a szabadság és a rabszolgaság fogalmi szerkezetében és történetében – rejlik az Amerikai Egyesült Államok legalapvetőbb társadalmi konfliktusa, melyben az egyik fél (a gyarmatosító és leszármazottai) úgy tekint magára mint a szabadság és a civilizáció letéteményesére, míg a másik fél (a gyarmatosított és leszármazottai) úgy, mint az akitől épp ezeket vették el. Azonban a hivatalos emlékezetpolitika megalkotásának hatalma az előbbi érdekein és hagyományán alapult, benne az összes társadalmi intézménnyel és gyakorlattal. Ebből értelemszerűen fakad, hogy a heroikus szobrok – melyek az eszményi jóságot, rendet és humanizmust szándékoztak ábrázolni az alapító atyák képében, és amelyek egy részét a legutóbbi tüntetések során ledöntötték – csak az előbbi fél narratíváját képviselték, amely szöges ellentétben állt a másik fél történetével. A kor moráljáról sokat elárul az is, hogy a rabszolgakereskedelemből meggazdagodók jelentős része korának ismert humanitáriusa is volt egyben, akik időnként szegénykórházakat építettek, aktívan gyakorolták a jótékonykodás polgári liberális szokását és lépten-nyomon deklarálták elkötelezettségüket a szegények és az elesettek iránt (Williams 1944). Ennek viszont voltak praktikus, a fehér tömegeket pacifikáló funkciói is, amelyek végül mélyebb társadalmi átalakuláshoz vezettek (Bonnett 1998).

A „barbár” esetünkben, ahogyan fent az 1a és 2a példákban is megidézik, a civilizátorikus „nevelő” szándék szubjektumát jelöli. Ellenállást kifejtő cselekedetei, azaz ezen civilizátorikus szándék (illetve hagyomány) elutasítása, a „barbárság” a 2020 tavaszán történt amerikai forrongások során a civilizátor szobrának ledöntésében testesült meg. A barbár fogalmának fent tárgyalt konnotációival valószínűleg azok a nyugati és magyar (konzervatív és liberális véleményformáló) kommentátorok is tisztában vannak, akik a tüntetések résztvevőit és „szobordöntögetőket” ezzel a kifejezéssel illették, és valójában ez bizonyítja legjobban, hogy ez a narratíva milyen szívósan továbbél, áthatja a gyarmatosításról és a rasszról folyó beszédet, valamint azt is, hogy milyen könnyedén kinyilatkoztatják még ma is a vélt vagy valós fehérség pozíciójából egyesek. De ki is az, aki valójában beszél?

A fehérség morális pozícióként való keretezése valójában a liberális szubjektum fundamentumához vezet minket vissza, ugyanis a barbár avagy „másik” szubjektumával szemben helyezkedik el a felvilágosodás univerzalizmusának szubjektuma, aki a fent kifejtettek alapján, úgy alakult, hogy többnyire fehér bőrszínű, de fontosabb tulajdonsága hogy Nyugat- és Észak-Európa és az USA, azaz a „centrum” vagy „globális észak” országaiból származik.

Maga a kifejezés egyértelműen kapcsolódik a gyarmati politikai identitáshoz, amely gyarmatosító és gyarmatosított hierarchikus megkülönböztetésén alapult (Böröcz 2021). A fehérség a felsőbbrendűség szimbólumává vált és mint legitimáló autoritás és a birodalmi és gyarmati vállalkozások ideológiai letéteményese elméletileg minden európai számára hozzáférhetővé kellett volna hogy váljon, ehhez képest azonban ennek lehetőségét is megmutatta, hiszen: „a legtöbb fehér érdemtelen a fehérségre” (Bonnett 1998: 1044).

Ez viszont nem csak a gyarmatosító centrumon kívüli nem-elég-fehér lakosságra volt érthető. A rassz és a fehérség koncepciója ugyanis vallásos és arisztokratikus tradíciókra vezethető vissza, mégpedig olyanokra, amelyek nem alkalmazhatók a legtöbb európaira, hiszen a fehérség kategóriájának lényege, hogy különféle (etnikai, nemi vagy osztályalapú) kirekesztések történetén alapul. Mindezek ellenére a „fehérség” és a „rassz” koncepciója politikai célokból mobilizálható, mégpedig a hozzá kötődő pozitív konnotációk meg- és felerősítésével. Történetileg a 19. század elejére következett be az, hogy a centrum fehér munkásosztályának hierarchikus társadalmukban való alávetett helyzete („érdemtelen-ség”) és felsőbbrendű pozícióra predestináló fehérsége nyilvánvaló politikai ellentmondássá vált, és ezzel bizonyos szükségszerű társadalmi változásokat indított be (Bonnett 1998).

Rasszizálás, etnicizálás és a „fehérség” árnyalatai

Azzal, ha leírjuk, hogy a rassz társadalmi konstrukció, még keveset mondtunk el működésmódjáról. De abból kell kiindulnunk, hogy nem adott társadalmi tényekként/dolgokként kell elgondolnunk, hanem a mai napig le nem zárult társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok (jelenlegi, azaz ideiglenes) eredményeként. Brubaker a foucault-i értelemben vett kormányozhatóság mentén értelmezi az etnicizálás folyamatát, azaz, hogy legfőképpen az állam az, ami meghatározza az identifikáció módjait, röviden, hogy „ki kicsoda” (Brubaker 2004). De könnyen észrevehető, hogy alapvetően 19. századi, azóta meghaladott tudományos elméletek, úgy mint a frenológia, eugenika és a rasszelmélet alapozzák meg és alakítják azokat a mindennapi vélekedéseket és elképzeléseket (Pugliese 2002; Hodgson 1991; Liebermann 1960), ahogyan a rasszizált, etnicizált világot jelenleg keretezik a médiában és a közbeszédben, valamint gyakorolnak hatást meghatározó társadalmi gyakorlatokra és intézményekre (mint pl. jogalkotásra is). Ugyanígy biopolitikai értelemben vett kormányozhatóságon alapul, amit a rendőri erőszak esetében látunk, és amit eltérő mértékben alkalmaznak az „eltérően rasszizált” populáció esetében (jó példa itt a rendőri erőszak kérdése az etnikai kisebbségekkel szemben); ilyen szempontból kritika alá vehető tehát Foucault univerzális szubjektumra épülő biopolitikai értelmezési kerete is (Howell, Richter és Montpetit 2018).

Hogy tisztázó szándékkal történelmi példákkal szolgáljak azzal kapcsolatban, hogy a fehérség koncepcióját milyen sokféleség, instabilitás és tisztázatlanság jellemzi (Wolff 2016), és elvezessem gondolatmenetemet oda, hogy ezeknek mi a tétje a kelet-európai szubjektum számára, különböző gyarmati, illetve birodalmi jellegű politikai entitások migrációs politikáiból hozok példákat.

Kezdeném azzal, hogy nem lehetett egyszerű dolguk azoknak, akik a gyarmati területeken a „faji fehérség” megőrzése érdekében a bevándorlási politikákhoz identifikációs irányelveket próbáltak kidolgozni. Jó példa erre a huszadik századi Ausztrália: a White Australia Policy elnevezésű bevándorlási irányelveit 1901-től egészen a hatvanas évekig alkalmazta például az olasz bevándorlókkal szemben. Ennek értelmében az észak-olaszok „nordikus típusnak” számítottak, és ők képezték a „minőségi szempontból” legkívánatosabb bevándorlókat, a szicíliaiak megítélése változó volt, míg a calabriai származásúakat

„primitív mediterrán típusúnak” minősítették, azaz „digónak”. Ezt a felosztást maga az olasz származású Cesare Lombroso, a hírhedt 19. századi frenológus is megalapozta munkálkodásával, minek végkövetkeztetése volt, hogy az olasz népet két eltérő, azaz egy északi és civilizált, valamint egy déli, barbár, sötét bőrszínű és „negroid” rasszba sorolta. A gyakorlatban természetesen már sokkal nehezebb volt beazonosítani ilyen egyértelműen, hogy mely olaszok „érdemesek” és melyek „érdemtelenek” arra, hogy bebocsátást nyerjenek Ausztráliába, így először a körömágy vizsgálata volt a perdöntő fehérségteszt, amelynek a kétkézi munka jellegéből adódóan feltételezhetően voltak osztályvonatkozásai is. Később, ennél sokkal megalázóbb módon, a nadrágjuk lehúzásával kellett bizonyítaniuk „eredeti” fehérségüket, amely a napsütés hatására mintegy átmenetileg „elrejtőzött” (Pugliese 2002). De a nap általi barnulás, amely a mezőgazdasági és egyéb szabadban végzett kétkézi munkát végzők bőrszínét sötétítette be, mutatja leginkább a „rassznak” az osztálykategóriákkal való összefüggését is, amely egyébként eltérő módon, de az Európán kívüli hierarchikus berendezkedésű társadalmakban is megfigyelhető volt, például Kínában az elit körében, de sosem volt úgy fetisizálva, mint az európai kultúrkörben (Bonnett 1998).

Ugyanígy tanulságos az Egyesült Államok 19. századi bevándorlási politikáját szemügyre vennünk, amelyben az eugenika, a malthusiánus népességszabályozási elképzelések és a rasszelmélet ugyanúgy közrejátszottak, mint a gazdasági és osztályszempontok, valamint a nőknek a testük (reproduktív képességük) feletti önrendelkezéséért folytatott politikai küzdelmei (Hodgson 1991). Természetesen az egész politikai diskurzust áthattotta, illetve keretezte a népesedésnek a morálhoz való viszonya, amely inkább elfedni igyekezett az imént felsorolt érdekeket. Röviden összefoglalva, az Egyesült Államokban már ekkor jelenlévő európai eredetű „fehér” gyarmatosító népesség mellett jelen volt a rabszolgakereskedelem révén erőszakkal behurcolt afrikai származású populáció és az eredeti őslakosok, valamint természetesen ezen populációk keveredése is. Az újonnan bevándorlókra ebben a kontextusban mint a népesség rasszalapú összetételét befolyásoló, súlyozó elemekként tekintettek (Hodgson 1991). Ismert tény azonban, hogy még az Európából érkező bevándorlók között is minőségi különbséget tettek, így a dél-, és kelet-európai bevándorlók alacsonyabb rangúnak, „nem (elég) fehérnek”, így kevésbé kívánatosnak számítottak a munkaerőpiacon az észak-, és nyugat-európaiaknál.

Érthetőbbé és sokkal megfoghatóbbá válik mindez, valamint szűkebb témánkhoz való kapcsolata, ha a jelenleg fennálló helyzetre tekintve „saját” pozíciókat, a kelet-európaiakra alkalmazott migrációs politika és közbeszéd jellegzetességeit vizsgáljuk meg az Európai Unió nyugati országaiban. Ez közelebb vihet minket a tárgyalt probléma tétjeinek azonosításában (mint pl. a régió globális munkamegosztásban betöltött pozíciója kapcsán).

Fox, Morosanu és Szilassy (2012) vizsgálta, hogy az Egyesült Királyság migrációs politikája milyen megkülönböztetéseken, kizárásokon, etnikai és rassz kategóriákon alapult, és ez idővel hogyan változott. Közelebbről pedig azt vizsgálták, hogy az EU migrációs politikájában ugyanez a Nagy Britannia hogyan kezeli a kelet-európai migránsokat, és a médiában hogyan konstruálódik reprezentációjuk.

A brit bevándorláspolitikára számára is (ahogy a fent tárgyalt példánál is) voltak preferált és nem preferált bevándorlók. A második világháború előtt a kelet-európai zsidók kimondottan rasszalapú szempontok szerint voltak kizárva a bevándorlás lehetőségéből (Fox, Morosanu és Szilassy 2012: 682). A háború után ez a helyzet megváltozott és új

csoportok kerültek be a preferáltak körébe. Az 1940-es évek végétől az áttelepítésekkel meggyötört kelet-európai lakosságot kezdték el rekrutálni a European Volunteer Worker sémáján keresztül, mivel már megfeleltek az újabb, szintén rasszalapú kritériumoknak, azonban a zsidó lakosság sokáig így sem fért bele ezekbe. A vasfüggöny leomlása utáni migrációs hullám Nagy-Britanniába már felélesztett bizonyos toposzokat a szegénynek és kulturálisan alacsonyabb rendűnek lefestett kelet-európaiakról, amelyeket később is újra és újra fel lehetett melegíteni a bulvársajtóban. A szerzőhármás azonban az Európai Unió keleti bővítése utáni időszakra fókuszált kutatásában. Kimutatták, hogy bár nem kifejezetten rasszista módon építette ki migrációs irányelveit Nagy Britannia, az intézményi rutinok, valamint az adminisztratív és irányító testületek működése azonban végül egy nagyon hasonló logikát termelt újra. Mindemellett a bulvársajtó, amely a közbeszéd egyfajta csatornája is, kitermelte azt a diskurzust, amelyben a hangsúly nem a külső jegyek, fenotipikus különbségek mentén különböztette meg a kelet-európai migránsokat, hanem társadalmi és kulturális különbségeik alapján, ami a bűnözést, „civilizálatlanságot”, morális alacsonyabbrendűséget jelentette, tehát kifejezetten kulturális rasszista diskurzust. A kulturális szóképek, képzetek, a Nyugat, a modernitás, Európa hasonló módon köszöntek vissza, mint a fentebb már részletesen tárgyalt mechanizmusában a „globális Másik”, a barbár képének konstruálása során. Ez a fajta leértékelés a bőrszín sötétítésével hozható szimbolikus párhuzamba, de a mechanizmusnak létezik egy ellenkező iránya is, amely felértékel és „kivilágosít”, persze semmi sem garantálja ennek stabilitását, tartósságát. Ez történt például az ír bevándorlókkal Angliában, akik bár a második világháború előtt „rassz szempontból” alacsonyrendű besorolást kaptak, így kevésbé voltak preferáltak, később, a New Commonwealth gyarmati országaiból származó még-kevésbé-fehér bevándorlókkal szemben már felértékelődtek, és bevándorlásukat megkönnyítették a hatóságok. Az, hogy britek az írekkel szemben képesek voltak rasszizáló logikát alkalmazni, rá kell ébresszen bennünket arra, hogy a rasszizálás logikája nem feltételezett fenotipikus vagy biológiai különbségeken alapul, hiszen ezek a szomatikus jegyek névleges hiánya vagy akár megléte nem gátolja meg xenofób rasszizmus működését. A rasszizált különbségtétel *in situ* képződhet.

A fentiekből levonható a következtetés, hogy a különféle bevándorláspolitikákban a rassz egy mediáló faktor, így valójában nem csak meghatározója, de eredménye is a változó (korábbi) bevándorláspolitikáknak, gyakorlatoknak, és más egyéb jellegű logikáknak is alá van vetve, úgy mint gazdasági szempontok, munkaerőpiaci pozíció, kulturális sztereotípiák, az erőforrásokhoz való hozzáférés (Bonnett 1998; Fox, Morosanu és Szilassy 2012; Böröcz 2021).

Konklúzió: a kelet-európai „fehérségprojekt” mérlege és lehetséges alternatívája

Böröcz József és Mahua Sarkar (2017) tanulmánya fontos tanulságokkal szolgált a Brexithöz vezető eseményekkel kapcsolatosan, amelyben igen nagy szerepe volt az EU-tagországok kelet-európai migránsaival szembeni xenofób előítéletek politikai kiaknázásáról. Emelett tanulságokkal szolgál általánosságban véve is a centrumországok leértékelő gyakorlataival kapcsolatban ezen csoport felé. A lengyel vízvezetékserelő „vakitóan fehér” alakja körül kialakuló diskurzus a francia közbeszédben, amely az olcsó

beáramló munkaerőtől való félelemkeltésen alapult, és amelyre válaszként egy lengyel „fehérségprojektet” azonosítanak a szerzők, pontos helyzetértelmezése, szellemessége, és méltóságtejllessége ellenére is Böröcz kifejezésével élve „sikertelen »országprezentációs« *wishful thinking*-nek bizonyult.”

A fent kifejtettek alátámasztják, hogy a kelet európaiak identitását meghatározó fehérség – annak minden pozitív konnotációjával és vele járó privilégiumaival – valójában annak csak az elnyerésére irányuló igénylés és bizonygatás (Bonnett 1998; Brubaker 2002; Böröcz 2017, 2021). A legalapvetőbb tévedés viszont az, hogy mivel ez egyenlőtlen hatalmi viszonyban történik, nem igazán van jelentősége annak, hogy mennyire simul hozzá az igénylő fél a Nyugat narratíváihoz retorikailag, mennyire igazolja azok igazságtartalmát, mert a fentebb a kormányozhatóságról kifejtettek alapján a centrumországok (a migráció célországainak) beleszólása sokkal nagyobb abba, hogy ki mennyire „számít fehérnek” azaz, hogy „ki kicsoda”, mint amekkorák az asszimilációért tett csoportos erőfeszítések. Ennek oka, hogy a továbbra is domináns pozícióban lévő országoknak megvan a lehetőségük (és élnek is vele), hogy gazdasági érdekeik mentén, belső munkaerőpiacuk alakítása (pacifikálás vagy versenyeztetés), és a tőke (és profit) érdekei szerint mediálják a rasszizálás és az etnicizálás bürokratizált mechanizmusait. Igaz ez még akkor is, ha az egy olyan modern szupranacionális entitás kontextusában történik, mint az Európai Unió, amelynek elméletben az összes polgárának egyenlő jogokat és ezen jogok által szabadságot kellene nyújtania a lakóhelyválasztásra, a munkavállalásra és a tanulásra. Hogy a fentiek után valahogyan megkíséreljek egy lehetséges alternatívát körvonalazni, a dekoloniális elméletek néhány fontos képviselőjének gondolataihoz nyúlok.

Maldonado-Torres érvelését például érdemes megfontolnunk, mely szerint a modernitás szellemi hagyományának kritikátlan folytatása egy hegemoniafenntartó erő, amely viszont nem képes pusztán az instrumentális ész eszközeivel a gyarmatosítás logikájával való számvetésre. Ennek nagyon aktuális következményei is vannak, úgy mint az elsősorban a periférián elhelyezkedő országok kizsákmányolása és a természeti környezet szakszatlan pusztítása. Maldonado-Torres a fenti logikát fenntartó, gyakorló nyugati és nem nyugati gondolkodók identitáspolitikájaként utal a jelenségre. Melegh Attila a magyar kontextusban ehhez kapcsolódóan kifejti, hogy ezek a tipikusnak mondható értelmiségi megnyilvánulások „egy olyan alacsonyabb rendű pozícióból fogalmazódnak meg, amely az európai fehér rasszizmus révén próbál feljebb jutni a civilizációs lejtőn, miközben nyugati szereplők éppen ezt a rasszizmust használják – paradox módon – az Európai Unióba igyekvő kelet-európai országok ellen” (Melegh 2020: 104). Ezek összecsengenek saját megállapításaimmal az esettanulmányomban vizsgált konkrét ügyel kapcsolatos hazai értelmiségi diskurzusban. Maldonado-Torres másik meglátása az, amely a „kárhozottak feledékenységének” nevez, amely szerinte egy „valós betegsége a Nyugatnak”. Ez egy olyan amnéziás állapothoz hasonlít, amely gyilkoláshoz, pusztításhoz és hatalomhoz való ragaszkodáshoz vezet, mindezt „csupa jóindulatból”. A modernitás és a rasszizmus kritikájának meg kell céloznia és fel kell tárnia ezt az amnéziát, és láthatóvá kell tennie a benne elrejtetteket (Maldonado-Torres 2004). A fentiek azért bírnak jelentőséggel, mert következik belőlük a konkrét történelmi bűnökkel való számot vetés is, amely a fent bemutatott szövegekben felfedezhető relativizálási kísérletekkel ellentétben állnak.

Grosfoguel a tudástermelés jelenlegi tendenciáival kapcsolatban teszi fel költői kérdését, mégpedig, hogy van-e értelme, illetve mennyiben tekinthető újnak, naprakésznek az a tudomány, amely újratermeli az eurocentrista, univerzalista nézőpontokat? Az ő válasza erre az, hogy ideje hallgatnunk azokra az alternatív pozíciókból megfogalmazott (szubaltern) nézőpontokra, amelyek túl-, vagy egészen más irányba mutatnak a „nagyvárosi” és eurocentrista narratíváknál (Grosfoguel 2002).

Hivatkozott irodalom

- Agnew, John (2007): Know-Where: Geographies of Knowledge of World Politics. *International Political Sociology* 1(1): 138–48.
- Augoustinos, Martha és Danielle Every (2007): The Language of “Race” and Prejudice. A Discourse of Denial, Reason, and Liberal-Practical Politics. *Journal of Language and Social Psychology* 26(2): 123–41.
- Balibar, Étienne (1991): Is There Neo-Racism? In Étienne Balibar és Immanuel Wallerstein: *Race, Nation, Class*. London: Verso, 17–28.
- Blumer, Herbert (1958): Race Prejudice as a Sense of Group Position. *The Pacific Sociological Review* 1(1): 3–7.
- Bonnett, Alastair (1998): Who Was White? The Disappearance of Non-European White Identities and the Formation of European Racial Whiteness. *Ethnic and Racial Studies* 21(6): 1029–1055.
- Bonnett, Alastair (2004): *The Idea of the West*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bourdieu, Pierre (1990): Social Space and symbolic power. In: *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press, 123–139.
- Böröcz, József és Mahua Sarkar (2017): The Unbearable Whiteness of the Polish Plumber and the Hungarian Peacock Dance around “Race”. *Slavic Review* 76(2): 307–314.
- Böröcz József (2020 [2008]): A jószág máshol van: Az Európán belüli másság szabálya. *Replika* (115–116): 69–97.
- Böröcz, József (2021): “Eurowhite” Conceit, “Dirty White” Resentment: “Race” in Europe. *Sociological Forum* 36:4: 1116–1134.
- Brubaker, Roger (2004): *Ethnicity Without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Buck-Morss, Susan (2000): Hegel and Haiti. *Critical Inquiry* 26(4): 821–865. New Haven: Yale University Press.
- Deneen, Patrick J. (2018): *Unsustainable liberalism in. Why liberalism failed?* Yale University Press, 21–42.
- Farkas Atilla Márton (2011): Szittyta nacionalizmus vs. birodalmi progresszizmus. *Replika* (75): 169–199.
- Fox, Jon, Laura Morosanu és Szilassy Eszter (2012): The Racialization of the New European Migration to the UK. *Sociology* 46(4): 680–95.
- Foucault, Michel (1991 [1970]): A diskurzus rendje. *HOLMI*, 1991. július: 889–898.
- Fukuyama, Francis (1994 [1992]): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Grosfoguel, Ramón (2002): Colonial Difference, Geopolitics of Knowledge, and Global Coloniality in the Modern/Colonial Capitalist World-System. Review (Fernand Braudel Center). *Utopian Thinking* 25(3): 203–224.
- Hadas, Miklós (2020): The Culture of Distrust. On the Hungarian National Habitus. *Historical Social Research* 45(1): 129–152.
- Howell, Alison és Melanie Richter-Montpetit (2018): Racism in Foucauldian Security Studies: Biopolitics, Liberal War, and the Whitewashing of Colonial and Racial Violence. *International Political Sociology* 13(1): 1–18.
- Hudson, Barbara (2006): Beyond White Man’s Justice. Race, Gender and Justice in Late Modernity. *Theoretical Criminology* 10(1): 29–47.
- Kjosszev, Alexander (2000): Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* (37) <http://scripta.c3.hu/lettre/lettre37/kjossz.htm> (Utolsó letöltés 2021.12.12)
- Liebermann, Leonard (1968): The Debate over Race: A Study in the Sociology of Knowledge. *Phylon* 29(2): 127–41.
- Maldonado-Torres, Nelson (2004): The Topology of Being and the Geopolitics of Knowledge. *CITY* 8(1): 29–56.
- Melegh Attila (2020): Kirekesztések és rasszista interakciók a kelet/nyugat lejtőn. *Replika* (115–116): 99–105.
- Mignolo, Walter D. (2002): The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference. *The South Atlantic Quarterly*. Durham: Duke University Press.
- Nagle, Angela (2018): The Left Case against Open Borders. *American Affairs Journal*, 2(4):17–30
- Pugliese, Joseph (2002): Race as Category Crisis: Whiteness and the Topical Assignment of Race. *Social Semiotics* 12(2): 149–68.

- Todorova, Maria (1994): The Balkans: From Discovery to Invention. *Slavic Review* 53(2): 453–482.
- Wallerstein, Immanuel (1997): Eurocentrism and Its Avatars: The Dilemmas of Social Science. *Sociological Bulletin* 46(1): 21–39.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *European Universalism. The Rhetoric of Power*. New York: The New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1984): *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. London: Verso.
- Warmington, Paul (2009): Taking Race out of Scare Quotes: Race-conscious Social Analysis in an Ostensibly Post-racial World. *Race, Ethnicity and Education* 12(3): 281–296.
- William, Eric Eustace (1994 [1944]): *Capitalism and Slavery*. Chapel Hill, North Carolina: University of North Carolina Press.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Tárgyalt szövegek

- (1) Nyáry Krisztián, Facebook-poszt 2020. 06. 11.: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10158432564134855&set=a.165101444854&type=3&theater&utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202009 (letöltve: 2021. december 10.)
Mandiner: https://mandiner.hu/cikk/20200611_uj_barbarsag_kora (letöltve: 2021. december 10.)
*a kiemelt részlet kommentben
- (2) Csepeli György: Wilsont ma az a gondolat dönti le, amit maga indított el száz éve. *Azonnali*, 2020. 07. 08. https://azonnali.hu/cikk/20200708_wilsont-ma-az-a-gondolat-donti-le-amit-maga-inditott-el-szaz-eve (letöltve: 2021. december 10.)
- (3) Lányi András: Hol van most a balliberális értelmiség? *Válasz Online*, 2020. 06. 21. <https://www.valaszonline.hu/2020/07/03/black-lives-matter-rasszizmus-baloldal-lanyi-andras/> (letöltve: 2021. december 10.)
- (4) Megadja Gábor: A pusztítás megváltástana. *Magyar Nemzet*, 2020. 07. 24. https://magyarnemzet.hu/velemenya/a-pusztitas-megvaltastana-8420910/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202009 (letöltve: 2021. december 10.)

A kutatás az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 projekt támogatásával valósult meg.

Básthly Ágnes

ELTE Szociológia Doktori Iskola